

Fornleifaskráning í landi Svartagils í Norðurárdal

Sólveig Guðmundsdóttir Beck

Fornleifastofnun Íslands
FS348-0701
Reykjavík
2007

Forsíðumyndin er af íbúðarhúsinu á Svartagili sem byggt var rétt eftir aldamótin 1900 af Bjarna Guðmundssyni trésmið sem bjó á Svartagili á árunum 1897-1913. Myndin er í eigu Guðlaugs Guðmundssonar og var tekin í kringum 1930 en húsið var rífið kringum 1972-1973.

© Fornleifastofnun Íslands 2007

Bárugötu 3

101 Reykjavík

Sími: 551 1033

Fax: 551 1047

Netfang: fsi@instarch.is

Heimasíða: www.instarch.is

EFNI

I. INNGANGUR	4
II. AÐALSKRÁNING OG FORNLEIFAR	4
III. SKÝRINGAR.....	6
IV. LÝSING JARÐAR OG BYGGÐARSAGA.....	8
V. FORNLEIFAKÖNNUN	11
Minjastaðir innan skipulagsreits	11
VI. NIÐURSTÖÐUR	21
HEIMILDASKRÁ	23
VIÐAUKI I.....	24

I. Inngangur

Í byrjun ársins 2007 hafi fyrirtækið Landlínur samband við Fornleifastofnun Íslands og óskaði þess að stofnunin sæi um fornleifaskráningu í landi Svartagils í Norðurárdal vegna fyrirhugaðrar sumarbústaðabyggingar. Um er að ræða um 300 ha svæði sem afmarkast af Norðurá í Norðurárdal í norðvestri, Skálavatni, Mjóavatni og Hólmavatni í suðaustri, Svartagilshrauni og Syðri Hestadal í norðaustri og Vatnsholtatjörn og Reiðskörðum í suðvestri.

Byrjað var á því að vinna svæðisskráningu (heimildaskráningu) og undirbúa vettvangsrannsókn fyrir jörðina í byrjun febrúar 2007. Vettvangsrannsókn var framkvæmd á tímabilinu frá 22.-28. febrúar 2007 af Sólveigu Guðmundsdóttur Beck og sá hún einnig um alla undirbúningsvinnu og ritun og frágang þessarar skýrslu. Meðan á vettvangsrannsókn stóð voru tekin viðtöl við Jómund Ólason (f. 18.08.1959), Magnús Magnússon (f. 13.11.1944) á Hamraendum í Borgarbyggð og Guðlaug Guðmundsson sem bjó á Svartagili á árunum 1930-1946 (f. 14.7.1925). Þeir veittu mikilvægar upplýsingar varðandi fornleifar í landi Svartagils og eru þeim færðar kærar þakkir fyrir hjálpina.

II. Aðalskráning og fornleifar

Hátt á aðra öld er liðið síðan skráning fornleifa hófst á Íslandi en þó er enn langt í land að til sé heildstæð skrá um fornleifar á Íslandi. Á síðustu áratugum 19. aldar voru margir minjastaðir kannaðir á vegum Hins íslenska fornleifafélags, einkum staðir sem á einn eða annan hátt tengdust fornsögum og sögu þjóðveldisins. Eftir aldamótin 1900 dró úr fornleifakönnun á vegum félagsins og var þráðurinn ekki tekinn upp að nýju fyrr en um og eftir 1980.

Skoðanir manna á því hvað teljast fornleifar hafa breyst mikið á þessum tíma. Byggingar sem voru hversdagslegar fyrir hundrað árum eru nú orðnar minjar um horfna lífshætti. Skilningur hefur vaknað á nauðsyn þess að skrá upplýsingar um slíkar minjar og vernda þær fáu sem eftir eru fyrir komandi kynslóðir. Nauðsynlegra upplýsinga um gerð og ástand fornleifa er aðeins hægt að afla með vettvangsathugun, og við það er venjulega átt með hugtakinu fornleifaskráning (ýmist aðal- eða deiliskráning). Til þess að

vettvangsathugun komi að fullu gagni verður þó fyrst að taka saman ýmsar upplýsingar, bæði skriflegar og munnlegar, sem vísa á minjastaði og geta gefið vísbendingar um hlutverk mannvirkjaleifanna (svæðisskráning).

Á undanförnum árum hafa verið gerðar breytingar á löggjöf um verndun fornleifa og hefur eftirlit með framkvæmd laganna verið aukið. Samkvæmt 10. grein þjóðminjalaga (nr. 107, 2001), eru allar fornleifar á Íslandi friðhelgar: „Fornleifum má enginn, hvorki landeigandi, ábúandi né nokkur annar, spilla, granda né breyta, ekki heldur hylja þær, laga né aflaga né úr stað flytja ...“ Er þessi fornleifakönnun í anda þeirra markmiða sem sett hafa verið þessari löggjöf. Mat á áhrifum framkvæmda á fornleifar gerir kröfur um fjölþætta athugun á heimildum og vettvangsrannsókn, enda er skilgreining á fornleifum í þjóðminjalögum víðtæk. Til fornleifa teljast hvers kyns leifar fornra mannvirkja og annarra staðbundinna minja sem menn hafa gert eða mannaverk eru á, svo sem:

- a. búsetulandslag, byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi mannvirkjum og öskuhaugum, húsaleifar hvers kyns, svo sem kirkna, bænahúsa, klaustra og búða, leifar af verbúðum, naustum, verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum;
- b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri;
- c. gömul tún- og akurgerði, áveitumannvirki og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita;
- d. gamlir vegir, stíflur, brýr, vatnsvöð, varir, hafnir og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og vitar og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra;
- e. virki og skansar og önnur varnarmannvirki;
- f. gamlir þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð;
- g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum og minningarmörk í kirkjugörðum;
- h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið;
- i. skipsflök eða hlutar úr þeim.

Minjar 100 ára og eldri teljast til fornleifa, en heimilt er þó að friðlýsa yngri minjar.

Það er skýrt af þessari skilgreiningu að fornleifar eru ekki aðeins öll mannvirki heldur einnig staðir sem á einn eða annan hátt tengjast menningu og atvinnuvegum, hvort heldur sem er vöð eða álagablettir. Þessari skilgreiningu er fylgt við hefðbundna fornleifaskráningu.

Ef nauðsynlegt er talið að spilla fornleifum eða hylja þær, þarf að leita heimildar Fornleifaverndar ríkisins. Komi til björgunargraftar vegna framkvæmda, ber framkvæmdaaðili þann kostnað sem af því hlýst.

Með hliðsjón af ofangreindum lagaákvæðum, er skylt að geta þeirra takmarka sem eru á meðfylgjandi mati: Þrátt fyrir ítarlega heimildarkönnun og vettvangsathugun eru fornleifar þess eðlis að seint verður skorið úr með fullri vissu að við tiltekna framkvæmd sé engin hætt á að áður óþekktar minjar finnist við jarðrask.

III. Skýringar

Í skráningarkerfi Fornleifastofnunar hefur hver sýsla skammstafað heiti (ÁR, SÞ o.s.frv.) og hver jörð hefur þriggja stafa númer. Miðað er við jarðaskiptingu eins og hún kemur fyrir í Jarðatali Johnsens frá 1847 og byggir tölusetning jarðanna á því. Skipting jarða um miðja 19. öld ræður ekki aðeins númerum í skránni heldur er miðað við hana þegar ákvarðað er hvaða jörð ákveðnir minjastaðir tilheyra. Hverjum minjastað er gefin kennitala sem er þriggja stafa númer sem hengt er við sýslutákn og jarðarnúmer (dæmi: ÁR-191:001). Fornleifaskrá hverrar jarðar hefst á stuttu yfirliti yfir skiptingu jarðarinnar, eignarhald hennar og matsverð, og einnig er gefin stutt lýsing á náttúrufari og búskaparaðstæðum og sléttun túna. Þar á eftir kemur listi yfir fornleifar sem fundist hafa heimildir um.

Í skránni fær hver minjastaður eina grein og er framsetning upplýsinganna stöðluð. Í fyrstu línu hverrar greinar eru grunnupplýsingar auðkennisnúmer, sérheiti, tegund, hlutverk og hnattstaða. Á eftir auðkennisnúmeri kemur sérheiti hennar ef eitthvert er og síðan tegund. Með tegundarflokkun er leitast við að skilgreina hvers eðlis fornleifin er, þ.e. hvort um er að ræða mannvirki af einhverju tagi sem enn sést, og þá hverskyns (t.d. tóft, garðlag eða varða), mannvirki sem vitað er um en er horfið (heimild, örnefni) eða fornleif sem ekki hefur verið mannvirki (álagablettur, sögustaður eða nátttröll). Allir fornleifastaðir eru greindir til tegundar en hlutverk þeirra er ekki alltaf hægt að ákvarða.

dæmi um slíka staði má nefna minjastaði sem eru á skipulagssvæði þéttbýlis, inni í skógræktarreitum, innan áhrifasvæðis stórframkvæmda eða sem uppblástur ógnar.

Gerð er grein fyrir hver er hættuorsök hverju sinni. Þá er í síðustu línu getið heimilda ef einhverjar eru, oft með skammstöfunum, en úr þeim er leyst í heimildaskrá aftast í skýrslunni.

IV. Lýsing jarðar og byggðarsaga

Svartagil er vestasti bærinn í Norðurárdal sunnan megin Norðurár. Að norðan liggur land Svartagils að Norðurá, að austan að landi Glitstaða, að sunnan að löndum Lindarhvals, Arnbjargarlækjar og Hamars í Þverárhlíð og að vestan að landi Veðilækjar. Bærinn stóð undir fjallshlíðinni fast austan við djúpt gil, Svartagil, sem skerst inn í Grjótháls.¹ Lítið er minnst á Svartagil í fornum heimildum og ekki er ljóst hvenær það byggðist fyrst. Þorsteinn Þorsteinsson² telur hugsanlegt að Svartagilsland hafi fyrst verið numið að einhverju eða öllu leiti seinna en Þverárhlíð af annað hvort Þórunni í Þórunnarholti eða Eldgrími, syni Arnbjargar frá Arnbjargarlæk í Þverárhlíð, sem sagt er frá í Landnámu. Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín frá 1708 var eigandi og ábúandi Svartagils Þóra Þórðardóttir en einnig var Jón Narfason í Bergvík í Snæfellssýslu eigandi hluta jarðarinnar. Á bænum bjó einnig móðir Þóru, Ingibjörg Illugadóttir. Landþröng var þá mikil á jörðinni þar sem beitarland Svartagils dugði ekki til að fæða búfénað og því var beitarland af nágrannajörðunum einnig nýtt³. Í dag eru víðáttumiklar sléttar valllendisengjar meðfram Norðurá og upp við fjallsrætur austan við bæjarhól sem teljast mjög grasgefnar og góð slægjulönd⁴.

Björn Guðmundsson trésmiður bjó á Svartagili 1897-1913⁵ og reisti hann síðasta íbúðarhúsið sem stóð á bæjarhólnum við Svartagil í kring um aldamótin 1900⁶. Guðmundur Gíslason bjó á Svartagili á árunum 1930-1946⁷ en jörðin fór í eyði um 1946

¹ BB III, bls. 107

² ÁHÍF 1937-1939, bls. 87-91

³ JÁM IV, bls 293-294

⁴ BB III, bls. 107

⁵ BÆ I, bls. 419

⁶ Skv. Magnúsi Magnússyni heimildamanni, 2007

⁷ BÆ III, bls. 170 og 249.

er hann flutti brott og var í eyði til ársins 1980⁸ en á því tímabili var jörðin nytjuð frá Arnbjargarlæk og Norðtungu⁹. Í dag er enn búið á Svartagili þótt búið sé að færa bæjarstæðið frá gilinu tæpa 540 m í norður á ávalan mel og hafa á undaförnum árum verið reistir allmargir sumarbústaðir í Svartagilshrauni¹⁰.

Lítið er um skóg í landi Svartagils í dag nema í Svartagilshrauni. Skóglendi milli Svartagils og Sauðhúslækjar í Norðurárdal upp að fjallsbrún var í eigu Melskirkju í Miðfirði. Í málþaga Melskirkju frá árinu 1360¹¹ segir svo “Item skog j Nordrárdal. [...] Skog j Nordárdal j medal svarta gils og Saudhvs lækiar og vppä fiallz Brýn.”. Einnig er minnst á þetta skóglendi 1394¹², 1453¹³ og 1525¹⁴. Samkvæmt Guðlaugi Guðmundssyni heimildamanni var í hans tíð fúnum við safnað í skóginum sem óx í Svartagilshrauni og hann notaður til upphitunar ásamt þurrkuðu taði. Eitt örnefni á jörðinni, Kolviðarhæðir/holt gefur til kynna að kolagerð hafi verið stunduð á Svartagili en engar aðrar heimildir styðja þá hugmynd og engin ummerki um kolagryfjur hafa fundist. Samkvæmt Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns var torfrista og stunga stunduð á jörðinni árið 1708 en eldiviðartak keypt annars staðar frá¹⁵. Í tíð Guðlaugs Guðmundssonar heimildamanns var torfrista við rætur fjallanna mitt á milli Prestpyttis og bæjarhólsins og í landi Svartagils er einnig dalur sem kallast Torfdalur. Þótt engin ummerki séu í dag um að tekið hafi verið torf í Torfdal er ekki ólíklegt að skorið hafi verið torf í dalnum. Torfið var tekið til að nota í húsbyggingar og einangrun en einnig var torf notað t.d. til að þekja hey. Orðið “torf” hefur stundum verið haft um mó sem nýttur var sem eldsneyti en engin mótekja var í landi Svartagils í tíð Guðlaugs þó ekki sé ólíklegt að í kring um 1708 hafi mór verið stunginn og notaður til upphitunar þar sem mikið er um deigt mýrlendi í landi Svartagils.

Heimildir og ummerki um útihús hafa fundist á þremur stöðum á landareigninni. Heimildir um fjós og hesthús mjög nálægt íbúðarhúsinu á bæjarhólnum, tóft fjárhúss um

⁸ Byggir Borgarfjarðar segja að bærinn hafi farið í eyði árið 1943 en í Borgfirzsum Ættum III bls. 249 stendur að Guðmundur Gíslason hafi búið á Svartagili á árunum 1930 til 1946

⁹ BB III, bls. 107

¹⁰ Sama

¹¹ DI III, 166

¹² DI III, 535

¹³ DI V, 338

¹⁴ DI IX, 326

¹⁵ JÁM IV, bls. 293-294

200 m neðan við bæjarhólinn og svo þrjár lítt þekktar rústir við læk sem kallast Stekkjarlækur um 800 m NNV við bæjarhól. Örnefnið Stekkjarlækur gefur til kynna að rústirnar hafi þjónað hlutverki stekkjara en einnig gætu einhverjar þeirra hafa verið notaðar t.d. sem sauðhús eða heystæði. Slíkt verður ekki hægt að ákvarða nema með frekari rannsóknum en rústirnar hafa ekki verið notaðar a.m.k. síðan fyrir árið 1930.

Í dag á Svartagil laxveiði í Norðurá og þrjú stöðuvötn eru innan landamerkjanna í holtinu suðaustan og sunnan við bæinn sem í hefur nýlega verið fluttur silungur¹⁶. Heimildamenn kannast ekki við að fiskveiði hafi verið stunduð áður fyrir í vötnunum í landi Svartagils og engar heimildir hafa fundist um slíkt.

¹⁶ BB III, bls. 107

V. Fornleifakönnun

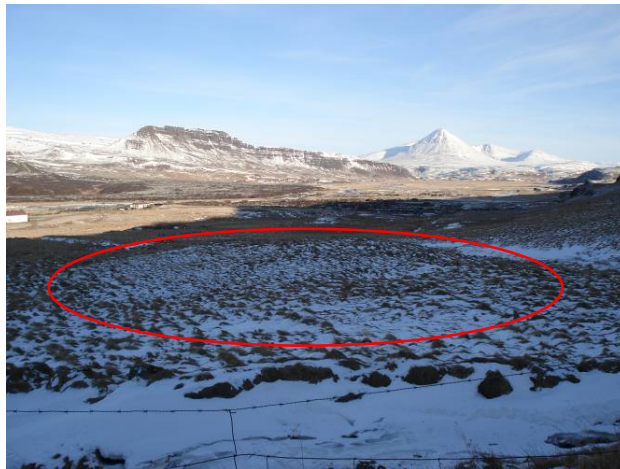
Við skráningu fornleifa hjá Fornleifastofnun Íslands er jarðatali¹⁷ frá árinu 1847 fylgt og því eru allar þær fornleifar sem þekktar eru í landi Svartagils skráðar undir númerinu MH-060. Í landi Svartagils eru 20 þekktir minjastaðir. Þegar vettvangsrannsókn hófst voru 13 þekktar heimildir um fornleifar innan deiliskipulagsreitsins. Eftir viðtöl við Jómund Ólason, Magnús Magnússon og Guðlaug Guðmundsson heimildamenn og vettvangsrannsókn bættust við 7 minjastaðir og því voru samtals skráðir 20 minjastaðir sem flestir falla undir almenna skilgreiningu þjóðminjalaga um fornleifar og má lesa umfjöllum um þær hér að neðan. Staðsetningu þessara fornminja má sjá á korti aftast í skýrslu.

Minjastaðir innan skipulagsreits

MH-060:001 Svartagil bæjarhóll bústaður

64°44.914N 21°31.400V

Í örnefnaskrá segir; "Norðvestan við land jarðarinnar er Norðurá og stendur bærinn upp undir hálsinum góðan spöl frá ánni". Samkvæmt Byggðum Borgarfjarðar var bærinn færður frá Svartagili og niður á ávalan mel árið 1980 og í Svartagilshrauni hafa á undanförunum árum verið reistir 16 sumar-bústaðir. Svartagil var í eyði frá því um 1946 til ársins 1980 en jörðin var nytjuð frá Arnbjargarlæk og Norðtungu á því tímabili. Í dag er búið að slétta yfir eldri bæjarhólinn. Hann er tæpa 540 m sunnan við núverandi íbúðarhús í landi

Bæjarhóll Svartagils, horft í NNA í átt að Baulu

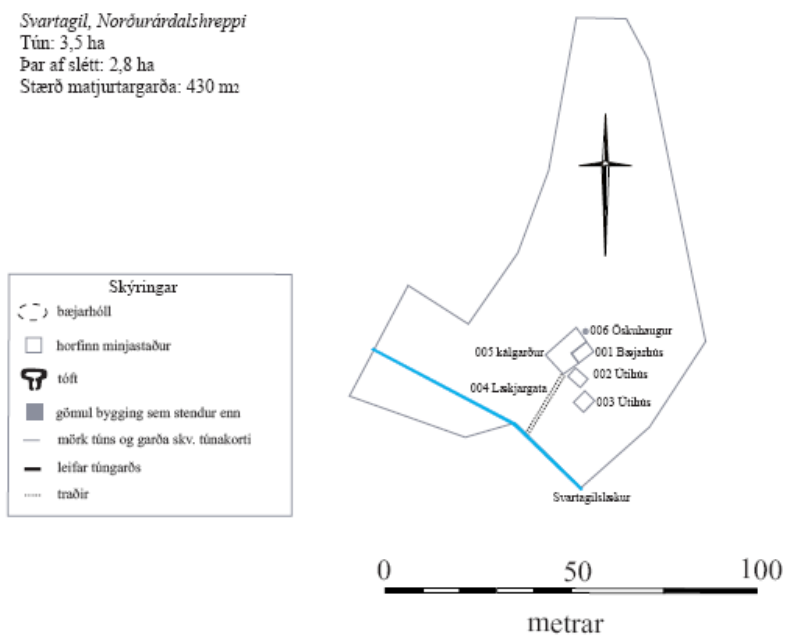
Svartagils og um 1200 m suðaustan við fossinn Glanna í Norðurá. Bærinn stóð á norðurenda bæjarhólsins samkvæmt túnakorti frá árinu 1917 (sjá hér að neðan) og er nú þétt vaxinn sinu og mjög þýfður. Hóllinn stendur um 50 m NNA við Svartagilslæk og um 70 m norðan við munna Svartagils. Í dag sést ekkert til íbúðarhúss eða útihúsa á bæjarhólnum vegna sléttunar. Hóllinn er þó mjög greinilegur, snýr N-S og er um 55 m á lengd, um 36 m á breidd og 1-2,5 m á hæð. Samkvæmt Jómundi Ólasyni heimildamanni var byggt á þessum stað vegna vatnsins úr læknum sem rennur úr Svartagili þó ekki sæist til sólar á hólnum í 18 vikur á ári. Hóllinn er nú í túni í órækt sem hallar 5-10° til norðurs.

¹⁷ JJ, 127

Samkvæmt Magnúsi Magnússyni heimildarmanni var íbúðarhúsið sem stóð á bæjarhólnum byggt rétt eftir aldarmótin 1900 af Birni Guðmundssyni trésmið sem bjó á Svartagili á árunum 1897-1913. Var húsið timburhús, panelklætt að innan og bárujárnsklætt að utan. Reiðingur var notaður sem einangrun. Þrjár hæðir voru í húsinu. Neðst var lágur kjallari með moldargólf. Grunnhæðin samanstóð af eldhúsi, stofu/svefnplássi, einu herbergi í norðanverðu húsinu og búi inn af eldhúsinu. Efst var svo ris sem notað var sem geymsla. Sex til sjö rúður voru í hverjum glugga. Húsið var svo rifið í kringum 1972-73. Samkvæmt Guðlaugi Guðmundssyni heimildamannni voru engir torfhlaðnir tún- eða landamerkjagardar í landareign Svartagils, aðeins girðingar.

Hættumat: stórhætta, vegna deiliskipulags

Heimildir: JJ, 127; Túnakort 1917; Ö-Svartagil, 1; BB III, 107; BÆ III, 170, 249

Mynd 1 – Túnakort Svartagils frá árinu 1917

MH-060:002 heimild útihús 64°44.909N 21°31.392V
Samkvæmt túnakorti frá árinu 1917 var útihús á bæjarhól um 10 m SSV við bæ 001. Bæjarhóllinn er vaxinn sinu og mjög þýfður. Hóllinn stendur um 50 m NNA við Svartagilslæk og um 70 m N við munna Svartagils. Ekkert sést til fornleifa í dag. Á þeim árum sem Guðlaugur Guðmundsson heimildamaður bjó á Svartagili (1930-1946) var þetta hús lítill torfkofi sem var notaður á haustin til að reykja kjöt. Samkvæmt Magnúsi Magnússyni heimildamanni var þessi kofi horfinn í kringum 1950 og voru þá aðeins tvö hús á bæjarhólnum, íbúðarhúsið (001) og eitt útihús (003).

Hættumat: stórhætta, vegna deiliskipulags

Heimildir: Túnakort 1917

MH-060:003 heimild útihús 64°44.901N 21°31.387V
Samkvæmt túnakorti frá árinu 1917 stóð útihús á bæjarhól um 35 m sunnan við bæ 001. Bæjarhóllinn er vaxinn sinu og mjög þýfður. Hóllinn stendur um 50 m NNA við Svartagilslæk og um 70 m N við munna Svartagils. Ekkert sést til fornleifar í dag. Samkvæmt Guðlaugi Guðmundssyni og Magnúsi Magnússyni heimildarmönnum var þetta hús sambyggt hesthús, fjós og hlaða, byggt úr torfi og grjóti með bárujárnspaki.

Hættumat: stórhætta, vegna deiliskipulags

Heimildir: Túnakort 1917

MH-060:004 heimild gata 64°44.890N 21°31.414V
Samkvæmt túnakorti lá um 50 m löng gata í suðvestur frá bæ 001 að Svartagilslæk sem kallaðist Lækjargata. Svæðið er nú þéttgróið sinu í þýfðu túni í órækt. Ekkert sést til fornleifar í dag. Samkvæmt Magnúsi Magnússyni og Guðlaugi Guðmundssyni, heimildamönnum, var þetta aðeins gata sem myndaðist vegna troðnings við það að sækja vatn og þvotta í lækinn. Engar steinhellur eða annað byggingarefni var notað í gerð götunnar.

Hættumat: stórhætta, vegna deiliskipulags

Heimildir: Túnakort 1917

MH-060:005 heimild kálgarður 64°44.915N 21°31.422V
Samkvæmt túnakorti frá árinu 1917 var um 430 m² kálgarður fast norðvestan, vestan og suðvestan við bæ 001. Svæðið er nú þéttgróið sinu í þýfðu túni í órækt. Ekkert sést til fornleifar í dag en garðurinn sést mjög greinilega á ljósmynd í eigu Guðlaugs Guðmundssonar sem tekin var um 1930.

Hættumat: stórhætta, vegna deiliskipulags

Heimildir: Túnakort 1917

MH-060:006 frásögn öskuhaugur 64°44.921N 21°31.402V
Samkvæmt Guðlaugi Guðmundssyni heimildamanni var ösku hent í haug fast NA við brún kálgarðs (005) 10-20 m norðan við norðurhorn bæjarhússins (001). Svæðið er nú þéttgróið sinu í þýfðu túni í órækt. Ekkert sést til fornleifar í dag.

Hættumat: stórhætta, vegna deiliskipulags

MH-060:007 Sneið gata leið 64°44.883N 21°31.336V
"Fjallið upp af bænum er í daglegu tali nefnt Bæjarfjall, og sunnan við Nónklett liggur þar upp Sneið. Það er vegurinn upp að Arnbjargarlæk," segir í örnefnaskrá. Í dag er þessi leið um 1400 m SA við Glanna, um 730 m SSA við núverandi íbúðarhús í Svartagilslandi og um 200 m SSA við bæjarhól 001. Leiðin liggur um grasi- og mosagróin dalverpi sem liggja ASA-VNV milli Bæjarfjalls og Kolviðarhæða. Þessa leið hefur nú verið farið á bíl og reiðgötur eru horfnar undir vegslóða. Vegslóðinn liggur í NA upp Sneiðina frá bæjarhólnum (001) og beygir í ASA meðfram brún Bæjarfjalls og heldur áfram í ASA milli Skálavatns og Mjóavatns um Merkjalág og þaðan yfir að Arnbjargarlæk og fleiri bæjum í Þverárhlið.

Hættumat: engin hætta

Heimildir: Ö-Svartagil, 1

MH-060:008 Reiðskörð gata leið 64°44.429N 21°31.928V
"Bæjarfjallið nær frá Sneið að Skörðum. En Skörðin heita Reiðskörð og eru nokkuð utar en Sneiðin. Eru þau hvert upp af öðru upp í gegnum klettana," segir í örnefnaskrá. Reiðskörð eru um 990 m SV við bæjarhól 001, um 1500 m SSV við núverandi íbúðarhús í landi Svartagils og um 1580 m sunnan við fossinn Glanna í Norðurá. Reiðskörð eru mjög brött ógróin skörð upp í gegnum bergkletta og skilja þau á milli Bæjarfjalls og Hallarmúla. Efsti hjalli Bæjarfjalls er þurrlendur, lítið þýfður og mosa- og grasivaxinn mói. Hallar 20-40° í NV-VNV. Í dag er vegslóði upp hjá Sneið (MH-060_007) í Svartagili í SV frá bæjarhól út með efsta hjalla Bæjarfjalls sem hefur eytt öllum ummerkjum um reiðgötur. Á leið sinni SV hjallann færast slóðinn hærra upp í fjallshlíðina þar til komið er svo til jafnhátt efstu brún Reiðskarða. Í Reiðskörðum beygir gatan í SSA í átt að Botnum við Hólmavatn en reiðleiðin áður fyrr lá yfir Skörðin og áfram út með fjallinu í átt að Höll og Lindarhvoli. Mjög ólíklegt er að farið hafi verið á hestum beint upp á Bæjarfjall í Reiðskörðum þar sem þau eru mjög brött og er efsti hjalli Bæjarfjalls líklegasta leiðin þar sem neðri hjallar fjallsins eru mjög mýrlendir og erfiðir yfirferðar. Örlítill ummerki um reiðgötu eru rétt SV við Sneið þar sem 0,3-0,4 m breið og um 0,2 m djúp gróin gata liggur um 10 m spöl áður en hún hverfur svo undir vegaslóðann.

Hættumat: engin hætta

Heimildir: Ö-Svartagil, 2

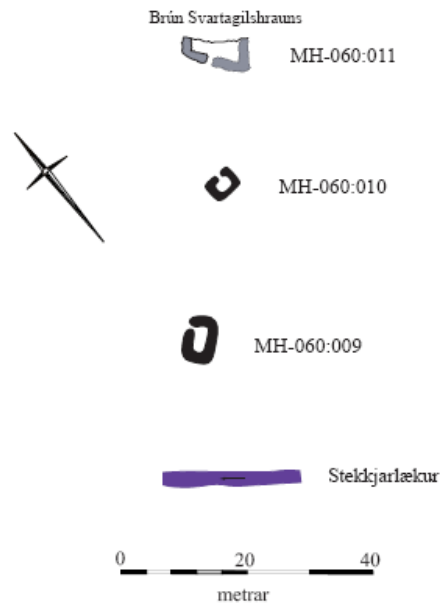
MH-060:009 Stekkjarlækur tóft stekkur

64°45.319N 21°31.580V

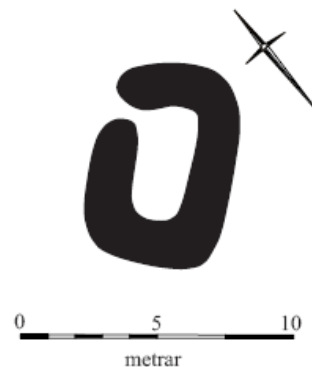
"Úr honum [Prestpytt] renna með hrauninu að neðanverðu hyljapollar margir, tengdir saman með keldudrögum, er heita Stekkjarlækur," segir í örnefnaskrá. Tóft er um 230 m NNV við núverandi íbúðarhús í landi Svartagils, um 765 m NNV við bæ 001 og 17 m NA við Stekkjarlæk. Á þessu svæði eru þrjár rústir, tvær tóftir (009 og 010) og ein rétt (011). Tóft 009 er 26 m SSV við tóft 010 og 34 m SSV við rétt 011. Hvorki Guðlaugur Guðmundsson né Magnús Magnússon heimildamenn kannast við að þetta mannvirki hafi verið í notkun í þeirra tíð. Mannvirkin eru þrjú og eru þau á 55x20 m stóru grasi- og mosagrónu, mjög þýfðu flatlendi sem snýr NA-SV á norðurbakka Stekkjarlækjar milli lækjarins og suðvesturbrúnar Svartagilshrauns (sjá yfirlitsmynd hér til hliðar). Tóft 009 er einföld, grasi- og mosagróin og snýr NA-SV. Hún er 7 m á lengd og 5 m á breidd að utanmáli og 4 m á lengd og 2 m á breidd að innanmáli. Inngangur hennar er um 0,5 m á breidd á NV hlið tóftar og veggir hennar eru 1-1,5 m á breidd og 0,4-0,6 m á hæð. Engar grjóthleðslur eru sjáanlegar.

Hættumat: engin hætta

Heimildir: Ö-Svartagil, 2

Staðsetning fornleifa 009-011 milli Stekkjarlækjar og Svartagilshrauns

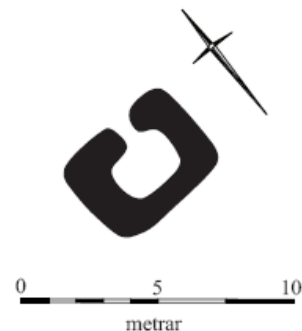

Tóft um 17 m norðaustan við Stekkjarlæk, horft í suðvestur

MH-060:010 Stekkjarlækur tóft stekkur

64°45.331N 21°31.566V

"Úr honum [Prestpytt] renna með hrauninu að neðanverðu hyljapollar margir, tengdir saman með keldudrögum, er heita Stekkjarlækur" segir í örnefnaskrá. Tóft er um 790 m NNV við bæ 001, 26 m NNA við 009 og 10 m sunnan við rétt 011. Hvorki Guðlaugur Guðmundsson né Magnús Magnússon heimildamenn kannast við að þetta mannvirki hafi verið í notkun í þeirra tíð. Mannvirkin eru þrjú (009, 010 og 011) og eru þau á 55x20 m stóru grasi- og mosagrónu mjög þýfðu flatlendi sem snýr NA-SV á norðurbakka Stekkjarlækjar, milli lækjarins og suðvesturbrúnar Svartagilshrauns. Tóft 010 er einföld, grasi- og mosagróin og snýr A-V. Hún er 4 m á breidd og 5 m á lengd að utanmáli og 1 m á breidd og 1,5 m á lengd að innanmáli. Inngangur hennar er um 0,3 m á breidd á norðurhlið tóftar og veggir hennar eru 1 m á breidd og 0,6-0,8 m á hæð. Engar grjóthleðslur eru sjáanlegar.

Hættumat: engin hætta**Heimildir:** Ö-Svartagil, 2

Tóft um 42 m norðaustan við Stekkjarlæk, horft í suður

MH-060:011 Stekkjarlækur hleðsla stekkur

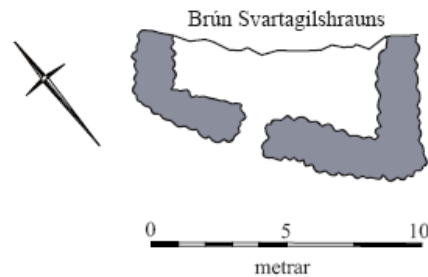
64°45.336N 21°31.565°V

"Úr honum [Prestpytt] renna með hrauninu að neðanverðu hyljapollar margir, tengdir saman með keldudrögum, er heita Stekkjarlækur," segir í örnefnaskrá. Rétt er um 800 m NNV við bæ 001, 60 m NA við Stekkjarlæk og um 10 m norðan við tóft 010. Hvorki Guðlaugur Guðmundsson né Magnús Magnússon heimildamenn kannast við að þetta mannvirki hafi verið í notkun í þeirra tíð. Mannvirkin eru þrjú (009, 010 og 011) og eru þau á 55x20 m stóru grasi- og mosagrónu mjög þýfðu flatlendi sem snýr NA-SV á norðurbakka Stekkjarlækjar milli lækjarins og suðvesturbrúnar Svartagilshrauns. Hleðslan er einfalt hólfi, hlaðið úr 2-6 umförum af hraungrjóti. Veggir þess eru 0,6-1 m á hæð, 1-1,5 m breiddir og snýr það NV-SA. Norðurveggur hólsins er 2 m há náttúruleg hraunbrún. Hólfið er 10-11 m langt og 3,5-5 m breitt að utanmáli og 8 m á lengd og 2-4 á breidd m að innanmáli. Inngangur þess er á SV vegg og um 0,5 m breiddur. Mjög líklegt er að allar rústirnar þrjár hafi verið í notkun á svipuðum tíma þar sem þær virðast allar vera á svipuðum aldri. Ekki er endilega víst að allar rústirnar þrjár (009-011) hafi þjónað

tilgangi stekks en örnefnið Stekkjarlækur er það eina sem gefur notkun þeirra til kynna svo þær eru allar skráðar sem stekkur í hlutverk þar til annað kemur í ljós.

Hættumat: engin hætta

Heimildir: Ö-Svartagil, 2

Grjóthlaðið hólfið undir suðvesturbrún Svartagilshrauns, horft í ASA

MH-060:012 *Kirkjuteigur* örnefni kirkja 64°45.071N 21°32.749V
"Heldur frá á [Norðurá] er svæði um eða við merkin, sem heitir Kirkjuteigur," segir í örnefnaskrá. Kirkjuteigur er um 1100 m VNV við bæjarhól 001 og um 1000 m VSV við núverandi íbúðarhús í landi Svartagils. Kirkjuteigur er grasigróið flatlendi á suðurbakka Norðurá sem endar í vestri í náttúrulegum ógrónum bergrana á landamerkjum Svartagils sem liggur NNV-SSA og er raninn undirstaða fossins Glanna í Norðurá. Ekkert sést til fornleifa á þessu svæði í dag. Guðlaugur Guðmundsson og Magnús Magnússon heimildamenn könnuðust ekki við þetta örnefni né uppruna þess svo ekki er hægt að útiloka að það tengist eitthvað fornleifum. Hugsanlega gæti víðáttumikið graslendið á svæðinu hafa verið slægjuland sem tilheyrði Norðtungukirkju.

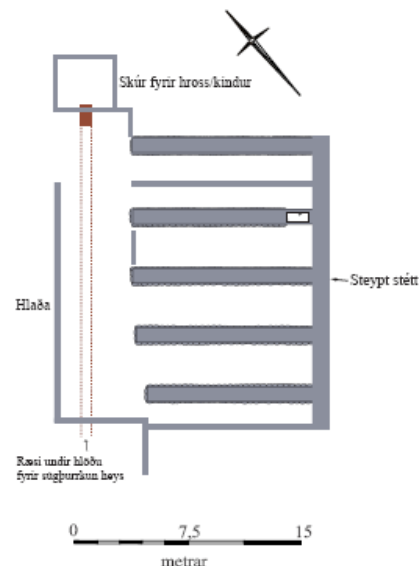
Hættumat: stórhætta, vegna deiliskipulags

Heimildir: Ö-Svartagil, 1

MH-060:013 tóft fjárhús 64°44.977N 21°31.584V
Tóft er um 430 m SSV við núverandi íbúðarhús í landi Svartagils, um 200 m NV við bæjarhól 001 og um 1000 m NV við fossinn Glanna í Norðurá. Tóftin er uppi á 3-5 m háu klettabelti sem snýr NA-SV. Beltið er vaxið þéttri sinu og allt í kring um tóftina hafa verið gróðursettar trjáhrislur. Tóftin er um 24 m löng og 18 m breið samföst fjárhús og hlaða. Hlaðan er um 16 m á lengd, 5 m á breidd og snýr NA-SV. Veggir hlöðunnar eru steinsteyptir, 0,2-1 m háir, 0,2-0,3 m á breidd og var inngangur hennar um 5 m breiður við norðurhorn hennar á norðvesturvegg. Hólf fjárhússins snúa NV-SA og eru steinsteyptir útveggir utan um 5 krær og fjóra garða fast SA við hlöðuna. Garðaundirstöðurnar eru 0,6-0,8 m háar (4-6 umför), 1 m breiðar og hlaðnar úr hraungrjóti með steinsteyptri 0,1 m þykkri skán efst. Einn garði virðist hafa verið hlaðinn og steypur úti um 2 m frá norðausturvegg fjárhússins. Voru krærnar milli garðanna 2-3

m á breidd og 11-12 m langar. Inngangar inn í fjárhúsið voru á suðausturvegg þess en þar er 0,2-0,4 m há og 1 m breið steipt stétt. Í suðausturenda garðaundirstöðu 2 m suðvestan við norðausturvegg fjárhúss er steipt 1,2 m djúpt, 1,5 m langt og 0,6 m breitt rollubað. Yfirbygging fjárhússins og hlöðunnar var úr timbri og bárujárni. Fast við norðausturenda hlöðu er 3 m breið, 4 m löng og 0,8 m djúp gryfja sem er tengd hlöðunni með ræsi byggðu úr gömlum járntunnum. Samkvæmt Magnúsi Magnússyni heimildamanni lá þetta ræsi undir hlöðuna endilanga og var notað til að súgþurrka hey til að halda hita í hlöðunni í lágmarki. Á þessum stað var áður minna fjárhús fyrir um 180-200 fjár sem byggt var algerlega úr torfi samkvæmt Guðlaugi Guðmundssyni heimildamanni. Það fjárhús var rífið í kringum 1930 og fjárhús úr bárujárni og timbri með torfeinangrun og þrem görðum var byggt í staðinn af Guðmundi Gíslasyni. Í kringum 1965 byggði Eiríkur Þorsteinsson á Glitstöðum svo við það, görðum var fjölgað og hlaðan lengd samkvæmt Magnúsi Magnússyni heimildamanni.

Hættumat: stórhætta, vegna deiliskipulags

Fjárhústóft um 187 m NV við bæjarhól 001, horft til norðvesturs

MH-060:014 frásögn rista

64°45.060N 21°31.293V

Svæði þar sem torfrista fór fram er um 260 m NNA við bæjarhól 001, um 300 m SSA við núverandi íbúðarhús í landi Svartagils og um 1200 m ASA við fossinn Glanna í Norðurá. Á þessu svæði er nú þýft tún í órækt við fjallsrætur og búið er raska svæðinu töluvert til að ræsa fram mýrar. Samkvæmt Guðlaugi Guðmundssyni heimildamanni var torfrista í hans tíð við rætur fjallanna mitt á milli Prestpyttis og bæjarhóls 001. Ekkert sést sem bendir til slíkra athafna í dag.

Hættumat: stórhætta, vegna deiliskipulags

MH-060:015

þúst óþekkt

64°44.930N 21°31.602V

Þúst er um 520 m SSV við núverandi íbúðarhús í landi Svartagils og um 80 m SV við bæjarhól 001. Þústin er í þýfðum grasi- og mosagrónum móa þétt upp við SSA vert klettabelti sem fjárhús 013 stendur á. Þústin er grasi- og mosavaxin og snýr NNV-SSA. Þústin er um 6 m á lengd, 4 m á breidd og 0,6-0,8 m á hæð og er hún ferhyrnd. Hér og þar glittir í grjót en hvort þau eru hluti hrundar grjóthleðslur af mannavöldum eða í náttúrulegri hrúgu er óljóst. Þústin gæti hugsanlega verið náttúrumyndun en frekari rannsóknar er þörf ef ákveða á hvort er.

Þúst um 76 m suðvestan við bæjarhól, horft í norðvestur

Hættumat: stórhætta, vegna deiliskipulags

MH-060:016 *Kríuhólmavað* frásögn vað

64°45.358N 21°31.880V

Samkvæmt heimildamönnum, Magnúsi Magnússyni og Guðlaugi Guðmundssyni, var vað sem kallast Kríuhólmavað yfir Norðurá um 750 m austan við fossinn Glanna í Norðurá, um 450 m NNV við núverandi íbúðarhús í landi Svartagils og um 900 m N við bæjarhól 001. Bakkar Norðurár á þessu svæði eru að mestu leyti lágir (0,4-1,2 m á hæð), aflíðandi og grasivaxnir. Auðvelt er að komast upp úr ánni báðum megin en áin er straumhörð, um 30-60 m breið og ekki stígvélafer. Við Kríuhólma er Norðurá um 160 m breið en hólminn skiptir henni upp í tvær 40-60 m breiðar kvíslar sem sameinast svo aftur neðan við hann. Ekki er hægt að staðsetja vaðið nákvæmlega þar sem farið var yfir Norðurá í landi Svartagils á fleiri en einum stað á ánni milli Kríuhólma og Svartagilshólma NNA við beygju í Norðurá. Samkvæmt Magnúsi Magnússyni heimildamanni var farið yfir ána um 20-30 m NNA við tá Svartagilshólma um 120 m NNA við beygju í Norðurá en á tímum Guðlaugs Guðmundssonar heimildamanns var farið yfir ána á Kríuhólma um 500 m NNA við beygju í Norðurá. Vaðið tengdi bæinn Svartagil við þjóðbraut sem lá meðfram norðurbakka Norðurár til Borgarness (sjá 019).

Hættumat: stórhætta, vegna deiliskipulags

MH-060:017 *Kolviðarhæðir (-holt)* örnefni kolagröf

64°44.915N 21°30.320V

Kolviðarhæðir eru um 850 m austan við bæjarhól 001, um 1050 m SA við núverandi íbúðarhús í landi Svartagils og um 2020 m SA við fossinn Glanna í Norðurá. Kolviðarhæðir eru víðáttumiklar, ógrónar hæðir norðan við Skálavatn og um þær miðjar er sléttlendur lítill dalur sem er um 40-120 m breiður, mjög þýfður og vaxinn grasi og mosa. Dalurinn snýr ASA-VNV og afmarkast af Skálavatni í ASA og Merartjörn í VNV. Engin ummerki um kolagrafir sjást nú á þessu svæði og heimildarmenn könnuðust ekki

við slíkar athafnir í landi Svartagils í þeirra tíð. Engar skógarleifar eru á þessu svæði í dag. Samkvæmt Guðlaugi Guðmundssyni heimildamanni var heldur engin mótekja í landi Svartagils á tímum Guðlaugs en sauðatað var þurrkað og notað til upphitunar ásamt fúnum við sem börnin söfnuðu í skóginum sem óx í Svartagilshrauni.

Hættumat: engin hætta

Heimildir: Ö-Svartagil, 3

MH-060:018 gata leið 64°44.961N 21°31.261V
Reiðleið liggur í NA frá Svartagili og er um 140 m NA við 001, um 480 m SSA við núverandi íbúðarhús á Svartagili og um 1300 m ASA við fossinn Glanna í Norðurá. Svæðið sem reiðleiðin liggur um er grasi- og mosagróin fjallshlíð sem hallar 30-40° í norðvestur. Göturnar eru 1-3, mjóar, grasigrónar og troðnar inn í fjallshlíðina. Þær liggja samsíða í NA frá Svartagili í áttina að Glitstöðum í Norðurárdal. Göturnar eru mjög óljósar, 0,3-0,5 m á breidd og 0,2-0,3 m á dýpt en þegar kemur að Svartagili hverfa þær allar undir vegslóða sem liggur yfir gilið sunnan við Nónklett og beygir þar í SSA upp Sneið í áttina að NA enda Mjóavatns (sjá 007). Göturnar eru mikið til horfnar vegna túnasléttunar og vegagerðar.

Hættumat: hætta, vegna deiliskipulags

MH-060:019 frásögn leið 64°45.054N 21°31.532V
Í NV frá bæjarhól 001 lá gata niður að Norðurá um 150 m NNA við útihús 013, fast vestan (neðan) við hjallann sem núverandi íbúðarhús á Svartagili stendur á og norðaustan (ofan) við, eða norðvestur yfir, túnið á Svartagilshólma að Krúhólmavaði (sjá 016). Svæðið sem leiðin lá um er þurrlent og að mestu leiti grasigróið nema þar sem vegagerð hefur farið fram og rofið gróðurhulu. Landið hallar 10-30° í norðvestur í átt að Norðurá. Ekkert sést til gatna í dag vegna vegagerðar, bygginga og túnasléttunar.

Hættumat: stórhætta, vegna deiliskipulags

MH-060:020 Torfdalur örnefni rista 64°44.631N 21°32.193V
"Torfrista og stunga bærilig," segir í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín. "Fram og upp af bænum er dalur, er heitir Torfdalur." segir í örnefnaskrá. Torfdalur er um 800 m VSV við bæ 001, um 1200 m suðvestan við núverandi íbúðarhús í Svartagilslandi og um 1200 m sunna við fossinn Glanna í Norðurá. Torfdalur er um 50-100 m breiður dalur sem liggur NA-SV samsíða Bæjarfjalli og afmarkast af Vatnsholti í norðvestri og Hellisholti í suðaustri. Botn dalsins er flatlendur en mjög þýfður og deigt mýrlendi viðamikið. Samkvæmt Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín var torfrista og stunga í landi Svartagils en í dag er óljóst hvar þær grafir voru. Samkvæmt Guðlaugi Guðmundssyni var torfrista frá Veðilæk (MH-036) í svokölluðum Torfdal en landamerki Veðilækjar og Svartagils skera Torfdal í tvennt við Reiðskörð. Engar vísbendingar um slíka iðju finnast í dalnum í landi Svartagils dag.

Hættumat: engin hætta

Heimildir: Ö-Svartagil, 1; JÁM IV, 294

VI. Niðurstöður

Aðalskráning, viðtal við heimildarmann og vettvangsrannsókn leiddu í ljós 20 fornleifar innan deiliskipulagsreits í landi Svartagils. Minjadreifing lýtur þeirri meginreglu að flestar fornleifar eru yfirleitt staðsettar í heimatúni skammt frá bæ hér á landi og fækkar eftir því sem lengra er farið frá bæ. Það er mjög líklegt að fleiri minjar en þær sem hér er lýst kunni að leynast undir sverði á svæðinu. Bæjarhóllinn (MH-060:001) er í dag mjög greinilegur og tvö útihús (MH-060:002-003) voru skráð ásamt bæjarhúsi á hólnum. Þau eru öll horfin undir svörð í dag vegna túnasléttunar og engar greinilegar húsarústir eru sjáanlegar. Fimm rústir (3 tóftir, 1 hleðsla og 1 þúst) eru á víð og dreif um svæðið. Þrjár hugsanlegar stekkjartóftir við Stekkjarlæk (MH-060:009, 010, 011), rúst fjárhúss (013) á holti sunnan við Kringlumýri, þar sem að minnsta kosti eitt eldra fjárhús var staðsett áður fyrr, og þúst (015) með óþekkt hlutverk fast sunnan við þetta sama holt. Aðeins þriggja rústa (MH-060:009, 010 og 011) er getið í heimildum í örnefninu Stekkjarlækur á meðan hinar tvær eru ónafngreindar. Allar rústirnar eru greinilegar þó þær séu allar nokkuð signar og geta gefið mikilvægar vísbendingar um búskap og forna lifnaðarhætti á Svartagili. Heimildamenn, Magnús Magnússon og Guðlaugur Guðmundsson greindu frá einu vaði, Kríuhólmavaði (MH-060:016), sem ekki er minnst á í þekktum heimildum sem tengdi Svartagil við þjóðleið sem lá meðfram Norðurá til Borgarness. Fjórar leiðir (MH-060:007, 008, 018 og 019) voru skráðar á svæðinu sem tengdu Svartagil við næstu bæi en lítið sést til þeirra á þessu svæði í dag vegna vegagerðar. Minnst er á ristun í Svartagilslandi í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns en staðsetning hennar er óþekkt. Torfrista var skráð á tveim stöðum, NNA við bæjarhól (MH-060:014) og í Torfdal (MH-060:020). Eitt örnefni (MH-060:017) gefur til kynna kolagerð í landi Svartagils en aðrar heimildir eru ekki til um slíkar athafnir og lítill skógur er nú á svæðinu.

Þrettán fornleifar teljast í hættu, þar með talið bæjarhóll Svartagils og nærliggjandi tún, vegna deiliskipulags og þess umróts sem því fylgir. Ljóst er að minjastöðum er búin mismikil hættu og má auðveldlega komast hjá hnjaski á þeim 7 fornleifum sem lenda utan lóðamarka eða á svæðum þar sem ekki virðast vera áætlaðar beinar framkvæmdir. Rétt er að minna á að mikilvægt er að öll umferð, efnistaka og frávik frá fyrirbyggjandi skipulagi verði skoðuð með tilliti til upplýsinga um fornleifar á

svæðinu. Fornleifavernd ríkisins sér um að úrskurða hvort að sú hætta sem steðjar að fornleifum innan skipulagssvæðis sé ásættanleg eður ei og þá hvort og/eða hvaða mótvægisáðgerða þurfi að grípa til áður en framkvæmdir hefjast. Ef áður óþekktar fornleifar koma í ljós við framkvæmdir er framkvæmdaraðilum skylt að stöðva þær uns Fornleifavernd hefur verið kölluð til samkvæmt 20. grein þjóðminjalaga. Fornleifavernd getur veitt heimild til þess að fornleifar verði látnar víkja vegna framkvæmda að undangenginni rannsókn, eða þær huldar og setur skilmála þar að lútandi.

Heimildaskrá

Prentaðar heimildir:

ÁHÍF: Þorsteinn Þorsteinsson. 1937-1939. “Þórunnarholt – Brennistaðir”. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*, bls. 87-91.

BB III: *Byggðir Borgarfjarðar – Mýrarsýsla og Borgarnes*, III. bindi. 1993. Búnaðarsamband Borgarfjarðar

BÆ I: *Borgfirzkar Æviskrár*, I. bindi. 1969. Sögufélag Borgarfjarðar.

BÆ III: *Borgfirzkar Æviskrár*, III. bindi. 1973. Sögufélag Borgarfjarðar.

DI: Íslenskt fornbréfasafn III, V og IX, Kaupmannahöfn/Reykjavík 1857-1976.

JÁM IV: *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*, IV. Bindi: Borgarfjarðar- og Mýrarsýsla. 1913-1943. Hið íslenska fræðafélag, Kaupmannahöfn.

JJ: *Jarðatal á Íslandi, með brauðalýsingum, fólkstölu í hreppum og prestaköllum, ágripi af búnaðartöflum 1835-1845, og skýrslum um sölu þjóðjarða á landinu*. Gefið út af J.Johnsen, Kaupmannahöfn 1847.

Óprentaðar heimildir:

Ö-Svartagil: Örnefni jarðarinnar Svartagils. Skráð af Ara Gíslasyni. Örnefnastofnun Íslands.

Túnakort fyrir Svartagil frá árinu 1917. Þjóðskjalasafn Íslands.

Heimildamenn:

Jómundur Ólason, Mosfellsbæ, fæddur 18.08.1959.

Magnús Magnússon á Hamraendum í Borgarbyggð, fæddur 13.11.1944.

Guðlaugur Guðmundsson, fæddur 14.07.1925. Bjó í Svartagili frá 1930 til 1946.

Viðauki I - Loftmynd sem sýnir staðsetningu fornleifa í landi Svartagils

